

Г.Р. Нұрымбетова¹

*¹саяси ғылымдарының докторы, профессор, «Ұлы дала тұлғалары» орталығының
директоры,
Абай атындағы ҚазҰПУ
Алматы қ., Қазақстан Республикасы. E-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru*

СУЛТАНБЕК ҚОЖАНОВ – ҚОҒАМ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАТКЕРІ

Аңдатпа

Автор мақалада С.Қожановтың ХХ ғасырдың 20-30 жылдардағы мемлекеттік қызметі мен өмір жолын қарастырады. С.Қожановтың ағартушылық, жер мен ұлттық қатынастарға қатысты ұстанымдары оның жеке тұлғалық және көшбасшылық қасиеттерін айқындауға мүмкіндік береді деп есептейді. Оның халық ісіне адалдығы мен турашылдығы қазіргі кезеңде жастар үшін үлгі болары сөзсіз. Ұлт зиялысы өкілінің мұрасы «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында маңызды екендігі көрсетілген.

Тірек сөздер: мемлекет қайраткері, ағартушылық, ұлт көшбасшысы, тіл саясаты, ұлттық қатынастар.

Нұрымбетова Г.Р.¹

*¹доктор политических наук, профессор, Директор центра «Ұлы дала тұлғалары» КазНПУ
им. Абая,
г. Алматы, Республика Казахстан. E-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru*

СУЛТАНБЕК КОЖАНОВ – ОБЩЕСТВЕННЫЙ И ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ

Аннотация

В статье автор рассматривает этапы жизни и государственной деятельности С. Кожанова в 20-30 годах ХХ века. Считает, что позиция С. Кожанова в вопросах просвещения, земли и национальных отношений отражает его личностные и лидерские качества. Его преданность делу народа и принципиальность могут служить примером для молодежи в современных условиях. Подчеркнуто значение наследия видного представителя казахской национальной интеллигенции контексте программы «Рухани жаңғыру».

Ключевые слова: государственный деятель, просвещения, национальный лидер, языковая политика, национальные отношений.

Nurymbetova G.R.¹

*¹doctor of political sciences, professor KazNPU named after Abai, Director of the center "Uly Dala Tұлғалары"
Almaty, Republic of Kazakhstan*

SULTANBEK KOZHANOV – PUBLIC AND STATESMAN

Abstract

In the article, the author considers the stages of life and state activity of S. Kozhanov in the 20-30 years of the twentieth century. He believes that the position of S. Kozhanov in matters of

education, land and national relations reflects his personal and leadership qualities. His devotion to the cause of the people and integrity can serve as an example for young people in modern conditions. The importance of the heritage of a prominent representative of the Kazakh national intelligentsia in the context of the «Rukhani zhaңgyru» program is emphasized.

Keywords: statesman, education, national leader, language policy, national relations.

Кіріспе. Еліміз тәуелсіздік алып, егеменді ел болғалы төл тарихымыздың талай ақтаңдақ беттері ашылып, сараланды. Халқымызға өз елінің бостандығы жолында арпалысқан қазақ арыстарының, аққан жұлдыздай келте ғұмыр кешкен ардақты ұлдарының есімдерін қайтару әлі күнге дейін жалғасуда. Кезінде жабық болып келген мұрағат деректерінің, ұмытылған өмірбаяндардың ғылыми айналымға қайта қосылуы зерттеушілер алдына жаңа міндеттер қойды. Осы орайда, отандық тарих ғылымында тұлғатану бағытының қалыптасқанын айтуымыз қажет. Тарихты жеке тұлғаларсыз жазу уақыты артта қалып, оқиғалар қайраткерлердің идеялары, позициялары арқылы беріле басталды.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы күрделі саяси жағдайда қызмет етіп, ұлт болашағы үшін күрескен қайраткерлердің алдыңғы қатарында Сұлтанбек Қожанов та бар. Ол – мемлекет және қоғам қайраткері, публицист, ақын, аудармашы, әдебиеттанушы, ағартушы-ұстаз. Сұлтанбек Қожанов әртүрлі деңгейдегі қызметтерді атқара жүріп, өзінің дара жолынан тайған жоқ. Бүгінгі ұрпақ үлгі тұтатын артына өшпестей із, өлмейтұғын мұра қалдырды. Кешеуілдеп болса да жүргізілген ғылыми зерттеулерді былай қойғанда, оның бейнесі талай әдеби шығармаларда сомдалған. Бұлай дейтініміз Сұлтанбек Қожанов 1957 жылдың 5-шілдесінде ресми ақталған. Алайда «солақай саясаттың» салдарынан оны әділінен әрі кешенді тану 1994 жылдан ғана басталды. Бүгінде оның өмірі мен қоғамдық-мемлекеттік қызметін, шығармашылық мұрасын тарихшылар, әдебиетшілер, педагог-ғалымдар зерттеп, ғылыми айналымға енгізуде.

С.Қожановтың қоғам және мемлекет қайраткері, біртуар азамат ретінде бейнесін ашуға Т.Қожакеев, Ә. Тәкенов, М. Қойгелдиев, Ж.Әлмашұлы, А.Шәріп, Х.Тұрсын, Д.Салқынбек, Ж.Симтиков, А.Әбікей, т.б. еңбектері көп үлес қосты. С.Қожановтың өмірі мен шығармашылығын зерттеушілер А.Шәріп, Х.Тұрсын, А.Әбікей [1] күшімен, оның шығармалары мен мұрағат құжаттары да бірнеше жинақ болып жарияланды. Оның өмір жолын тануда Ж.Әлмашұлы мен Б.Қойшыбайдың ғұмырнамалық еңбектерінің де орны ерекше. Десек те, С.Қожановтың өмірі мен қызметін, қайраткерлігі мен азаматтығын зерттеу әлі жалғасуда. Біздің мақсатымыз оның қазақ халқы үшін қиын-қыстау кезеңдерде «жалт беріп, тұра қашпай» тура айтып, төтеп берген қырларын ашу.

Сұлтанбек Қожанов – көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, сталиндік нәубет құрбаны. «Түркістан – екі дүние есігі ғой, Түркістан – ер түріктің бесігі ғой. Тамаша Түркістандай жерде туған, Түріктің тәңірі берген несібі ғой» деп ақын Мағжан Жұмабаев жырлаған Түркістан өлкесінің тумасы. Нақтылар болсақ, қазіргі Түркістан облысы Созақ ауданына қарасты Ақсүмбе деген жерде кедей шаруа отбасында 1894 жылы дүниеге келген. Әкесі байдың малын бағып, шешесі үй шаруасымен айналысқан. Сұлтанбек жас-тайынан ауыл ақсақалдарының аңыз-әңгімелерін, қиссаларын тыңдап, зердесіне тоқып өскен. Әсіресе, атасы Қоңқақ ақсақалдың қызықты ертегілері мен қиссаларының орны бөлек еді. Сұлтанбектің бала көңілі аңыз-қиссалардың әсерімен талай жерлерді шарлап, талай биіктерге ұшқан да шығар-ау. Сұлтанбектің білімге деген құштарлығын байқаған да осы Қоңқақ атасы. Содан да болар елгезек, зерек немересі Сұлтанбектің атақты Қожа Ахмет Яссауи күмбезі бар Түркістандағы орыс-түзем мектебіне орналасып, білім алуына күш салады. Осылайша, Сұлтанбектің білім-ғылым жолындағы жолы Ақсүмбе-ден басталып, Түркістанда, кейін Ташкентте жалғасын табады. 1906-1908 жылдар аралығында Түркістан-дағы төрт жылдық орыс-түзем мектебінде оқып, оны абыройлы тәмәмдайды. 1908-1913 жылдар аралығында ол үш сыныптық қалалық училищеде оқиды. Байлық, мансаптан білімнің артықтығын жақсы түсіне білген ол білімін 1913-1917 жылдары Ташкенттегі мұғалімдер даярлайтын семинарияда жалғасты-рады. Әрине, бұл оқу орнына түсу оған оңайға түспейді. Ол орыс тілінің оқытушысы И.Яковлевтің

көмегімен сынақтан өткен санаулы талапкерлердің қатарында семинарияға қабылданады. Осы кезде саясат істеріне араласып, «Кеңес» атты жасырын ұйымның мүшесі болады. 1917-1918 жылдарда Ташкенттегі мұғалімдер институтында оқиды, алайда бұл оқу орнын тәмәмдамаған.

1917 жылы ақпан төңкерісінен соң үлкен саясатқа бел шеше кіріседі. Сол жылы тамыздан М.Шоқай ұйымдастырған «Бірлік туы» газетіне редактор болады. Осы басылымда қоғамдық-саяси мақалалармен бірге әдеби материалдар да жариялап отырады. Алғашқы үш жылда кеңестік жұмыстың үлкен мектебінен өтеді: Түркістанда халыққа білім беру бөлімінің инспекторы, ашаршылыққа ұшыраған халыққа көмек ұйымдастырушы, 1918 жылдың аяғында Ташкенттегі қазақ педагогикалық училищеге лектор болып ауысады, ал 1919 жылы уездік-қалалық атқарушы комитет төрағасының орынбасары, 1920 жылы Сырдария облыстық революциялық комитет төрағасы болып тағайындалады. Осы 1920 жылы коммунистік партия қатарына қабылданған. 1920-1924 жылдары Түркістан компартиясы ОК мүшесі, ТүрОАК төрағасының орынбасары, 1920-1921 жылдары Түркістан АССР Ішкі істер халық комиссары, 1921-1922 жылдары Халық ағарту комиссары, 1922-1924 жылдары жер шаруашылығының комиссары, «Ақ жол» газетінің редакторы. 1924-1925 жылдары Қазақ өлкелік партия комитетінің хатшысы. 1925-1926 жылдары БК/б/П ОК ұлт республикалары мен облыстары бойынша жауапты нұсқаушысы, Мәскеу марксизм-ленинизм курсының тыңдаушысы. 1928 жылы БК/б/П ОК Орта Азия бюросының үгіт-насихат бөлімі меңгерушісінің орынбасары. 1929-1931 жылдары Орта Азия мақта-ирригация политехникалық институтының алғашқы директоры, 1931-1932 жылдары Орта Азия мақта орталығы басқармасының төрағасы, 1932-1933 жылдары Мәскеуде Одақтық мақта өнімдері басқармасының орынбасары, 1933-1934 жылдары КСРО ХКС мақта тобы басшысының орынбасары, 1934 жылдан кеңестік бақылау комиссиясының Өзбекстан бойынша өкілі.

Бар болғаны жарты бетке сыйып тұрған бұл оның ресми өмірбаяны.

Сұлтанбек Қожанов туралы жарияланған мақалалар мен зерттеулер атаулары да біраз нәрсеге меңзеп, көп нәрсені аңғартқандай: «Елге тұтқа болған қайраткер», «Адамдықты пір тұтқан», «Жұртшылық жоқшысы», «Ақсүмбенің сұңқары», «Түркістанның тарпаң тұлғасы», «Мәдениет пен әдебиет қамқоры, жанашыры». Оның өмір жолымен таныса отырып, бүгінгі жас ұрпақ «Мен – Сұлтанбек Қожановтай болсам» дейтіндей ғұмыр кешкенін айтқымыз келеді.

Сұлтанбек Қожановтың жер, ұлт, тіл, ағартушылық мәселелеріне қатысты ұстанымдары мен мұрағат құжаттарын зерделеу оның азаматтық, қайраткерлік бейнесін айшықтай түседі. Біз оның белсенді қызметі 1917 жылы басталғанын жоғарыда айттық. 1917-1918 жж. өлкені жайлаған ашаршылық кезінде ол Ташкентте аштыққа қарсы құрылған комиссия мүшесі ретінде Түркістан өлкесіне жіберілген болатын. Комиссия басшылығында Т.Рысқұлов, Н.Төрөқұлов тұрды. Түркістанда жергілікті байлардан азық-түлік жинап, кедейлерге үлестіріп беру арқылы талайларды аман алып қалған. Ол туралы халық арасында «Сұлтанбек үлестірген шүлен көжемен жан сақтадық» деген әңгіме қалған. Осы жерде оның қызба, қайсар азамат болғанынан хабардар ететін бір кездесу жайлы айта кеткен жөн. Ол 1921 жылы Советтер-дің Бүкілресейлік ІХ съезіне қатысып, көпұлтты Түркістан халқының әлеуметтік, мәдени мәселелерін шешудегі қиындықтар жайлы ашық жайып салған еді. С.Қожановты үзіліс кезінде Ленин президиумға шақыртып, қысқа болса да ой бөлісіп оған «қызба қырғыз» деген екен.

Жер мәселесі. С.Қожанов жер мәселесін ұлттық мүдде тұрғысынан, демек жер жергілікті тұрғындар, қазақтарға тиесілі болу керек деген берік сенімінен ешуақытта айныған емес. Бұған 1921-1922 жылдары Жетісу өңірінде оның тікелей араласуымен жүзеге асырылған жер-су реформасы дәлел. С.Қожановтың жер-су реформасының аясында қоныс аударушылардың жерін жергілікті тұрғындарға алып беру іс-әрекеттері Мәскеудегі басшылыққа ұнамағаны сол, 1922 жылы Сталиннің өзі С.Қожановты Жетісудан қайтару туралы жеделхат жолдап, «партияның ұлттық саясатының принциптері бұзылды» деген айыппен С.Қожановтың комиссиясы Жетісудан шақырып алынды.

С.Қожановтың қайраткерлігі 1924 жылы Орта Азиядағы ұлттық-территориялық межеленуі кезінде ерекше көзге түсті. Ол ұлт ретінде бөлініп, ел болудың, жұрт болудың қиындығын жақсы түсіне білді. Осы орайда еріксіз ойға алаштың біртуар ұлы Ә.Бөкейхановтың сөзі келеді «Әр заманның өз рәсім, өз салты бар. Адам баласының құл кезінде салтында құқы үшін талас-тартыс болмайды. Құқы үшін талас-тартысу орнында жылау болады. Бұл бір жол. ...Біздің заманымыздағы салт: әркім құқына таласу, құқына тартысу болады. Жылау салты артта қалды. Ендігі рәсім құқы үшін жылау емес, құқын талас-тартыспен қорғау. Міне бұл екінші» [2]. Сұлтанбек те қазақ халқының өз жеріне таласты, тартысты. Жастайынан қаламын қару етіп, түйткіл мәселелерді күн тәртібіне қоюдан жасқанбайтын Сұлтанбек бұл жолы да аянып қалған жоқ. 1924 жылы «Ақ жол» газетінде жарияланған «Мұны анықтау керек», «Әзірлену керек», «Еңбек жұртшылығы бәрін жеңеді», «Орта Азия бірлігі һәм қазақ ұлты», «Қазақ ұлт мемлекеті жасасын!», «Ұлт шекарасын ашу һәм Қазақстан» атты мақалалары соның айғағы. Ол Орталықтың бұл мәселеге қатысты қабылдаған шешіміне наразылығын 1924 жылы РКП ОК жолдаған хатында айқын білдірген. Хатта негізінен маңызды үш мәселе ашық қойылды. Біріншіден, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстаннан тұратын Орта Азия федерациясын құру. Екіншіден, Түркістан АССР Сырдария облысының жерлерін Қырғызстан (Қазақстан) республикасының құрамына кіргізу. Үшіншіден, «Ташкент сұрағын» қайта қарау [3, 193-194 бб.]. Осылайша, қазақ халқының мүддесін қорғауға жан-тәнімен атсалысты, арпалысты.

Ол 1924 жылы қараша айында жаңадан құрылған РК(б)П Қазақ обкомының, 1925 жылдың ақпаны-нан өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы қызметін атқарды. Оның хатшылық қызметінің басталуы астананы басқа жерге ауыстырумен тұспа-тұс келіп, астананы Ақмешіт қаласына көшіруге басшылық жасады. Себебі, ұлттық-территориялық межелеудің нәтижесінде Орынбор қазақ қаласынан орыс қала-сына айналған еді. Қазақстанның жаңа астанасын таңдауға байыппен қараған С.Қожанов «Қазақстан астанасы орыстың туы тігілген қалада емес, қаласы жоқтықтан қазақтың киіз үйінде болса да, қазақ ұлты жұртшылығына жуық болуы керек... Қазақ ұлт мемлекетшілігіне әдемі қала, ыңғайлы үйлер керек емес, жаман да болса өз ордасы болуы керек» [4, 86 б.] деп білді. Қарап отырсақ, 1997 жылы астананы таң-дауда Елбасы Н.Назарбаев та әдемі қала, ыңғайлы үйлерді іздеген жоқ. Егер жанға жайлылық тұрғысынан келсек, онда астанамыз табиғаты жұмсақ «Жер жәннаты атанған Жетісуда» қала берген болар еді.

«Қайда болса да Қазақстан кіндігі қазақ ішінде болсын. Киіз үйге орнаса да, қалың қазақтың ортасы болсын. Олай ойламай, әдемі үй, жайлы мекеме іздеп кетсек, бір күн де болса кешікпейміз. Бір мезгіл де болса, қазақтың ұлт тіршілігін, ұлт мемлекетін жасау игілік істерін кенже қалдырмақпыз...

Аты аталып жүрген Ақмешіт қаласы түстігі Қарақалпақ облысы мен Сырдария гүбірнасы, күншығысы Жетісу, теріс түстігі Ақмола мен Торғай, күнбатысы Ақтөбе мен Орал болып, үлкен жолдың үстінде тұрған ыңғайлы қала» [4, 96-97 бб.] – деп, Ақмешіт қаласын Қазақстанның астанасы қылуға, оның атының Қызылорда болып өзгеруіне мұрындық болды. Осы жерде ол ілгері даму үшін әркім ауылына тартпай, дау-дамайға салмай жалпыға ортақ пікірге келуге шақырды. Бұл оның қазақ халқының руға, жүзге, жершілдікке бөлінбей, ұлт ретіндегі тұтастығын сақтауға деген ұмтылысы еді.

Қазақ елі жеке мемлекет болып құрылған соң, 1923 жылы «Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік» деп дабыл қаққан С.Сейфуллиннің бастамасын жалғастырып, патша өкіметінің кемсітуімен «киргиз» аталып келген халықтың тарихи «қазақ» атауының қайта қалпына келуін жүзеге асырды.

С.Қожанов қазақ ауылындағы оқу-ағарту мәселелерін шешуге де белсене араласты. Ташкенттегі мұғалімдер семинариясын бітірген соң, бір жылдай мұғалім болып жұмыс істеген ол бұл саладағы түйткіл мәселелермен жақсы таныс болатын. Өз қолымен толтырған көптеген анкеталарда негізгі мамандығын «педагог» деп көрсеткен. Сондықтан да болар ағартушылыққа үлкен үміт артып, күш-жүгерін жұмсады. Оның мектеп ісін ұйымдастыру, қоғамдағы мұғалімнің орны, халық арасында ағартушылық жұмысын жүргізу мәселелеріне

қатысты ойлары Алаш қайраткерлерінің ұстанымдарымен үндесіп жатты. Ол «...халық ағарту, оқу жұмысы – мұнан былайғы жұмыстардың ең үлкені. Бұл жұмыс – һәр дәуірде керек-тінің ең үлкені. Әзіргі күнде әсіресе зорайып тұр...Халық ағарту жұмысын ең жұмыстың үлкені деп санау-ды сөзбен ғана айтып қоймай, іс жүзінде жүргізу керек» [4, 117 б.] деп анықтады. Осы ағартушылық жолында мектептер ұйымдастыру керек екенін, сондай-ақ ондағы мұғалімнің рөлін де жақсы түсіне білді.

Халқының болашағын ана тілінен бөле-жара қараған емес, туған тілді жастай игерудің маңызын жазбай таныды. «Қырғыз-қазақ халқының бір заманда қолы жетіп, бір жөнді мектептері бола қалса, солардың барлығында оқыту тілі – ана тілі болуы міндет. Әзірде қырғыз-қазақ халқының ең болмағанда бастауыш мектептері ана тілінде болуы керек һәм саны жеткілікті болуы керек. Қырғыз-қазақ еңбекші-лерінің балалары тегіс әуелі ана тілі мектептерінде тәрбие алуы тиіс. Мезгілсіз жат тілге байланып, мың қате болып, сорлағаны дұрыс емес» [4, 123 б.]. Ұлттың болашағын оқу-білімнен, тәрбиеден екенін: «...мәдениеттің түп қазығы, жұртшылықтың тірегі, бостандықтың шын құралы – бастауыш мектеп; қырғыз-қазақтың ана тіліндегі ұлт мектебі. Халық ағарту мәселесінің негізі де – бастауыш мектеп мәселе-сінде. Осыны ұмытпау керек» [4, 125 б.] деп ескерткен. 1923 жылы Халық ағарту комиссары С.Қожанов-тың баяндамасының негізінде Түркістан атқару комитеті қабылдаған қаулыда «...жергілікті тұрғын-дардың бұқара халқының мәдени дамуы ұлттық мәдениет арнасында дамуы керек» - дей келе, «ана тілінде сабақ беру мүмкіндігі болмаған жағдайда ғана сабақ беру тілі ретінде орыс тілінде жүргізуге рұқсат» [3, 111 б.] деп көрсетілген. Бір ғасырға жуық уақыт өтсе де бұл мәселе әлі күнге дейін өз шешімін тапқан жоқ. Бүгінгі күнгі бастауыш мектептердегі жағдай осының дәлелі. Өз ана тілін игеріп үлгірмеген балалар шет тілін оқып, шала сауатты жандарға айналуға. С.Қожанов қазақ тілінде оқулық әзірлеуге де атсалысқан, оның «Есеп тану құралы» – 1924 жылы жарық көрген болатын. Сондай-ақ, барлық ауылдық, қышпақ және волостық билік органдарында іс-қағаздарын жергілікті тұрғындар тілінде жүргізуге үлкен мән берген.

1925 жылы Қазақ Өлкелік комитетіне басшылыққа Ф.Голощекиннің келгені белгілі. С.Қожановтың жергілікті саяси мәселелерді шешудегі батылдығы, жергілікті халық арасындағы беделі Голощекинге ұнай қоймайды. Сондықтан оның Мәскеуге қызметке ауысуына барынша «көмектеседі». Орталықтың көзқарастары мен ұстанымдары «қауіпті» деп танылған қайраткерлерді Мәскеуге қызметке алуы сол кезде қалыптасқан тәжірибе еді. С.Қожановқа дейін мұндай мектептен Т.Рысқұлов, С.Меңдешев, С.Асфендияров өткен болатын. Уақыт өте келе С.Қожанов ұстанған бағыт ұлттық ауытқушылық ретінде бағаланып, оған «қожановшылық» деген айдар тағылды.

Қазақстанның басшылығында бір жылдай ғана қызмет атқарған С. Қожанов азаматтықтың, халыққа, ұлтқа қызмет етудің тамаша үлгісін көрсете білді. Осы орайда М.Шоқайдың С.Қожановқа «С.Сәдуақасов, Қожанұлы Сұлтанбек және Меңдешұлы Кеңес дәуірі орнаған кезде кеңес үкіметін бірден жақтап шыққан адамдар болатын. Бірақ олар, өткен тәжірибелері көрсетіп отырғандай, Кеңес үкіметіне тек қара басының қамы үшін қызмет етпегенін біз жақсы білетінбіз Сұлтанбек Қожанұлы қара басының қамын ойламайтын, халқы үшін қам жеп, еңіреп туған азамат еді. Ол бұдан былай да осы қызметтерінен арылмайды деп сенеміз» [5, 60 б.] деп берген бағасы өте құнды.

С.Қожанов қара басының қамы мен мансап үшін қызмет еткен жоқ. Ол әртүрлі деңгейдегі қызметте жүріп, талай игі істердің бастамашысы бола білді. Жастайынан халық ауыз әдебиетінен сусындап өскен С.Қожанов қазақ халқының ұлттық дәстүрлерін, салттарын, әдебиеті мен мәдениетін дамыту жолында талай тер төкті. Соның бір көрінісі өзінің өлеңдерінде де, мақалаларында да қазақтың мақал-мәтелдерін кеңінен қолданған. Мысалы, «Қазақ мақалдарынан» атты өлеңінде «Аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін», «Алтын көрсе періште жолдан таяр», «Битке өкпелеп, тоныңды отқа салма» қайырымдарын:

Жұрттыққа сенген тарықпас,
Кісіге сенген молықпас.

Өзі ақымақ адамға
Адал жолдас жолықпас.
Байдың ұлы сөйлесін,
Қисық болса да ауызы... – деп жаңғыртып берген.

Кеңестік билік жүргізген оспадарсыз саясатынан ұлт мәдениетін сақтап қалуға, қорған болуға ұмтылды. Наурыз мейрамының мән-мағынасын былай түсіндіре келе: «22-ші март – Наурыз мейрамы. Күншығыс халқына тегіс мейрам қылып өткізу салт болған күн. Мұны көп білгіштер дін мейрамы деп жиреніп, лажы болса, құртып жіберу керек деп сопышылсынып, аңқау елге арамза молдалық соғатын қазақ коммунист жолдастардан бар екен. Наурызға арналған намаз жоқ. Наурызда құрбан шалынып, құран оқылмайды. Наурыз – жыл басы. Наурыз – күн мен түннің теңеліп, күннің асып кетіп бара жатқан уағына дәл келетін мейрам. Наурыз – мұсылмандықтан бұрын шыққан мейрам. Наурыз – ел шаруасымен күн көріп, табиғат шарттарына тұрмысы көбірек байланысқан елдің тұрмысы тудырып отырған мейрам...» [4, 195-196 б.] деп, оның тұрмыс шарттарынан туып отырған халықтың салты екенін, одан теріс қараудың, бас тартудың қажет еместігін негіздеген.

С.Қожанов – белгілі публицист, «Бірлік туы», «Ақ жол» газетінің редакторы болды. Ташкентте шығып тұрған «Ақ жол» газеті шын мәніндегі қазақтың шығармашылық зиялылары топтасқан орталыққа айналды. Газет бетінде Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Абдолла Байтасов, Лияс Жансүгіров, Біләл Сүлеев, т.б. қаламгерлердің шығармалары жиі жарық көрді.

Қаламы ұшқыр, ойы жүйрік С.Қожанов өз заманының өткір мәселелерін талқылаудан, оған өз пікірін ашық айтудан қалыс қалған емес. Ол мақалаларын Тоқпақ, Тарпаң деген бүркеншік аттармен «Тілші», «Кедей еркі», «Еңбекші қазақ», «Советская степь», «Правда Востока» газеттері мен «Шолпан», «Сана» журналдарында жариялап отырған. Осы бүркеншік аттары да оның мінезінен хабардар еткендей. Оның қаламынан туындаған мақалалар да баршылық. Олар оқу-ағарту, қоғамдық-саяси, экономика және әлеуметтік мәселелеріне арналған. Сондай-ақ, 1928 жылы «Кеңестік Түркістан автономиясының 10 жылдығына атты» кітабы Ташкентте жарық көрген.

«Дарынды адам барлық істе дарынды» демекші С.Қожанов мемлекет-қоғам қайраткері ғана емес ақын, аудармашы. Ол Демьян Бедный, К.Бальмонт шығармаларын аударған. Сегіз қырлы, бір сырлы тұлға қаламынан туындаған «Қайтейін?», «Кім жауапкер?», «Ойлап көрші», «Бұл кім? (мұғалімдерге арнап)», «Нені айтайын?», «Тілмаштарға бір сын» деген өлеңдерін бүгінде көпшіліктің бірі білсе, бірі біле бермейді.

С.Қожанов көптеген әдебиет, мәдениет қайраткерлеріне қамқорлық жасаған. Ол 1923 жылы ақын М.Жұмабаевтың өлеңдер жинағын Ташкентте шығаруға мұрындық болған. Жинаққа алғы сөзді де С.Қожановтың өзі жазған. Сол кездері М.Жұмабаевтың биліктің қыспағында жүргеніне қарамай оған қол ұшын созып, азаматтық жасады. Мағжанның өлеңдер жинағын шығарумен шектелмей, оның Мәскеудегі Әдебиет институтында оқуына да ықпал етті. Мына бір мұрағат құжатына назар аударсақ: С.Қожановтың Мағжан Жұмабаев туралы 1923 жылы Мәскеуге жазған баяндама хаты. Хатта М.Жұмабаев шығармашы-лығына жоғары баға бере отырып, оған қырғыз халық көркем әдебиетінің көрнекті өкілі ретінде кеңес билігінің тарапынан аса бір ықыласпен қарауды сұраған. Сонымен қатар, М.Жұмабаевтың отбасы бар екенін ескере отырып, шәкіртақысын жоғарғы разрядпен төлеуді, жол шығыны мен отбасымен жаңа жер-ге орналасуы үшін бір мезгілдік төлемақы төлеуді өтінген. Бұл құжаттан С.Қожановтың өз замандасына деген құрметі мен қамқорлығы сөз жоқ байқалып тұр. Осы кезде екеуі де орда бұзатын отыз жаста екен (С.Қожанов - 29 жаста болса, М.Жұмабаев - 30 жаста).

Осы жылдарда Ж.Аймауытовтың Шымкенттегі педагогикалық техникумға директор болып орналасуына септігі тиіп, қудаланған М.Әуезовке пана болды. Сонымен қатар, Ғ.Мұратбаев, С.Сапарбеков, Н.Оңдасынов, Ә.Қоңыратбаев секілді жастарға да ағалық қамқорлық көрсетуі, оның адам, азамат ретіндегі бейнесін аша түседі. Уақыт өте келе

әдебиетші-ғалым Әуелбек Қоңыратбаев: «Ол өткір тілді, тапқыр, кең тұлғалы кісігін. Қызыл тілге келгенде, мен ондай шешен адамды көрген емеспін, Ашуы жоқ, мінезі дарқан, сөздерін тастай етіп айтатын арыстан тұлғалы кемеңгер адам еді» [6, 171 б.] деп еске алады.

С.Қожанов сөзге шебер, қиын сәтте сөз тауып айта алатын шешен болған. Соның бір айғағы, бас хатшы И.Сталинмен арадағы сөз қақтығысулары. Көзі тірі кезінде ақ аңыз болып таралған бұл сұхбатты өз шығармаларында С.Мұқанов та, Ж.Арыстанбеков те тамаша келтірген.

Жалпы С.Қожановтың өмірінен, істерінен бүгінгі жастардың алар тағылымы мол. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев бір сөзінде: «Біздің Сұлтанбек Қожановтың өмірінен алатын үлгіміздің бірі – кең ойлау, өз халқың үшін шынайы уайым жеу, оның кемшіліктерін айта білу, осылайша олардан арылуға көмектесу» деген болатын. Оның ұлтына қызмет ету жолындағы қайсарлығы, турашылдығы мен ұлтжандылығы, ізденімпаздығы жастарға үлгі болары сөзсіз.

1917 жылы «Бірлік туы» газетінде жарық көрген «Қайтейін» деген өлеңінде

«Қу заман, ит тіршілік қорладың ғой,
Көрсем де қанша икемдеп болмадың ғой.
Жете алмай дегенімнің жалғызына,
Талап көп, талайсыз боп сорладым ғой.

....

Қайтейін құр талаппен шыдай берем,
Талпынып күнде өзімді сынай берем.
Мен де боп іс адамы басқалардай,
Күн келер мен де істейтін, анық сенем» - деп

таудай талабымен болашағына сеніммен қараған, талай сынақтан өтіп, іс адамы боп шыңға да көтерілген С.Қожанов тура 20 жылдан кейін саясат құрбаны боп кете барды. Қайраткер 1937 жылы 16 шілдеде ұста-лып, 1938-жылы 10 ақпанда нақақ атылған. Бар болғаны 43 жыл өмір сүрген С.Қожановтың артында жары – Гүләнда, 3 баласы қалған. Қызы Зиба, ұлдары Нұрлан және Арыстан. Жары Гүләнда «халық жауының «әйелі» деген атақтан бас тартпағаны үшін 11 жыл АЛЖИРде отырған, 1989 жылы дүниеден озды.

«Ештен кеш жақсы» демекші. Бүгінде өзінің туған ауылы Ақсүмбеде, Кентау қаласында С.Қожанов атында орта мектеп бар. Шымкент, Қызылорда, Түркістан, Арыс, Алматы қалаларындағы көшелерге Қожанов есімі берілген. Түркістанда оған ескерткіш қойылған.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қожанұлы С. Шығармалары / Құраст. А.Шәріп. – Алматы: Арыс, 2009. – 352 б.; Қожанов С. Құжаттар мен материалдар жинағы / Құраст.: Х.Тұрсұн, А.Әбікей. – Алматы: Жалын баспасы, 2013. 1 том. – 384 б.; Қожанұлы С. Таңдамалы мақалалар. Архивтік құжаттар / Құраст.: Х.М. Тұрсұн, А.Ж. Шәріп. – Алматы: «Арна-В», 2019. – 342 бет.

2. Бөкейханов Ә. Екі жол // Бөкейхан Ә. (1866-1937) Шығармаларының 7 томдық толық жинағы. – Астана: Сарыарқа БҰ. 2010. – 560 бет. – 5 том.

3. Қожанов С. Құжаттар мен материалдар жинағы / Құраст.: Х.Тұрсұн, А.Әбікей. – Алматы: Жалын баспасы, 2013. 1 том. – 384 бет.

4. Қожанұлы С. Шығармалары / Құраст. А.Шәріп. – Алматы: Арыс, 2009. – 352 бет.

5. Шоқай М. Таңдамалы. 2 томдық. – Алматы, 1999. Т. 2.

6. Шәріпов А. Сұлтанбек Қожанов шығармашылықпен де айналысқан // Алаш арысы. – Алматы, 2011.

References:

1. Works Of Kozhanuly S. / Comp. A. Sharip. - Almaty: Arys, 2009. - 352 P.; Kozhanov S. collection of documents and materials / comp.: H. Tursun, A. Abikey. - Almaty: Zhalyn publishing

- house, 2013. Volume 1. - 384 P.; Kozhanuly S. *selected articles. Archival documents / comp.:* H. M. Tursun, A. Zh. Sharip. - Almaty: "Arna-B", 2019. – 342 pages.
2. Bokeikhanov A. *two lines // complete collection of works of Bokeikhanov A. (1866-1937) in 7 volumes.* - Astana: Saryarka BU. 2010. - 560 pages. - 5 volumes.
  3. Kozhanov S. *collection of documents and materials / comp.:* H. Tursun, A. Abikey. - Almaty: Zhalyn publishing house, 2013. Volume 1. - 384 pages.
  4. *Works Of S. Kozhanuly / Comp.* A. Sharip. Almaty: Arys, 2009. - 352 pages.
  5. Shokai M. *Selected. In 2 volumes.* - Almaty, 1999. Vol. 2.
  6. Sharipov A. *Sultanbek Kozhanov was also engaged in creativity.* - Almaty, 2011.